

МОНГОЛЬСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт истории и
этнологии

РОССИЙСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт восточных
рукописей

МЕЖДУНАРОДНАЯ
АССОЦИАЦИЯ
МОНГОЛОВЕДОВ

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МОНГОЛОВ: РУКОПИСНЫЕ И АРХИВНЫЕ СОБРАНИЯ

V

Международная конференция
при поддержке Президента Монголии

19-21 апреля 2021 г. Санкт-Петербург

Сборник докладов

Санкт-Петербург- Улан-Батор
2023

ННА 63.4
ДАА 930.1
М-694

Ответственный редактор: Академик С. Чулуун
Редакторы-составители: доктор филол. наук И.В.Кульганек
доктор (Ph.D) Н.Хишигт
кандидат филол. наук Д.А.Носов

Культурное наследие монголов: Рукописные и архивные собрания. Сборник докладов V международной научной конференции. 19-21 апреля 2021 г. Санкт-Петербург, Россия. СПб.-УБ., 2023 г. -...с.,

Сборник представляет собой собрание докладов V международной научной конференции "Культурное наследие монголов: рукописные и архивные собрания", организованной Институтом восточных рукописей РАН, Институтом истории и этнологии МАН и Международной Ассоциацией монголоведов в г. Санкт-Петербург, 19-21 апреля 2021 г.

Основой для конференции стали рукописные фонды и архивы, хранящие документы и материалы по истории, культуре, этнографии, политике, языку монгольских народов.

В сборнике публикуются доклады, освещающие историю монголоведения, а также доклады, посвященные рукописным материалам о материальной культуре монголов, их письменному наследию, художественному творчеству, экспедициям и разным сторонам жизни традиционного и современного монгольского общества.

ISBN-9919-9975-3-3

DOI 10.48612/IVRRAN/txh8-x7kh-v3fx

© Институт восточных рукописей РАН, 2023 г

© Институт истории и этнологии МАН, 2023 г.

© Международная ассоциация монголоведов, 2023 г

МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ
АКАДЕМИ
Түүх, угсаатны зүйн
хүрээлэн

ОХУ-ЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ
АКАДЕМИ
Дорно дахины гар
бичмэлийн хүрээлэн

ОЛОН УЛСЫН МОНГОЛ
СУДЛАЛЫН ХОЛБОО

МОНГОЛЧУУДЫН СОЁЛЫН ӨВ: ГАР БИЧМЭЛ БА АРХИВЫН БАРИМТЫН ЦУГЛУУЛГА

V

Монгол улсын ерөнхийлөгчийн ивээл дор
зохион байгуулсан

Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурал

2021 оны 4 сарын 19-21
Санкт-Петербург хот

Илтгэлүүдийн эмхэтгэл

Санкт-Петербург- Улаанбаатар
2023

ННА 63.4
ДАА 930.1
М-694

Хариуцлагатай редактор: Академич С.Чулуун
Эмхтгэгч-редактор: Хэл бичгийн ухааны доктор И.В.Кульганек
Түүхийн ухааны доктор (Ph.D) Н.Хишигт
Хэл бичгийн ухааны дэд эрдэмтэн Д.А.Носов

Монголчуудын соёлын өв: гар бичмэл ба архивын баримтын цуглуулга - V. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхтгэл. 2021 оны 4 дүгээр сарын 19-21. ОХУ, Санкт-Петербург хот. Санкт-Петербург-Улаанбаатар., 2023 г. ... тал.

Тус эмхэтгэлийг Оросын ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэн, Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэн, Олон улсын Монгол судлалын холбооноос 2021 оны 4 дүгээр сарын 19-21-нд ОХУ-ын Санкт-Петербург хотноо хамтран зохион байгуулсан “Монголчуудын соёлын өв: гар бичмэл ба архивын баримтын цуглуулга” 5 дахь удаагийн олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдээр бүрдүүлэв.

Энэхүү хурлыг зохион байгуулах эх суурь нь архив, гар бичмэлийн сан хөмрөгт хадгалагдаж буй монгол угсаатан ард түмнүүдийн хэл, түүх, угсаатны зүй, улс төр, соёлд холбогдох баримт материал болно.

Эмхэтгэлд монгол судлалын түүх, монголчуудын эдийн соёл, бичгийн өв, уран сайхны бүтээл туурвил, хээрийн шинжилгээний ангиудын тухай болон Монголын уламжлалт нийгэм, орчин үеийн амьдралын олон талт асуудлыг тусгасан гар бичмэл, баримт, эх хэрэглэгдэхүүнийг судлан шинжилсэн илтгэлүүдийг багтаав.

ISBN-9919-9975-3-3

DOI 10.48612/IVRRAN/txh8-x7kh-v3fx

© Оросын ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэн, 2023 г

© Монгол улсын ШУА-ийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэн, 2023 г

© Олон улсын Монгол судлалын холбоо, 2023 г

MONGOLIAN ACADEMY
OF SCIENCES
Institute of History and
Ethnology

RUSSIAN ACADEMY OF
SCIENCES
Institute of Oriental
Manuscripts

INTERNATIONAL
ASSOCIATION FOR
MONGOL STUDIES

CULTURAL HERITAGE OF THE MONGOLS: MANUSCRIPT AND ARCHIVAL COLLECTIONS

V

**International Conference
Under the Patronage of the President of Mongolia**

April 19-21, 2021. St. Petersburg

Proceedings

St. Petersburg - Ulaanbaatar
2023

ННА 63.4
ДАА 930.1
М-694

Edited and compiled by

acad. S.Chuluun
D.Sc.(Philology) I.V.Kulganek,
Ph.D (History) N.Khishigt,
Cand.Sc.(Philology) D.A.Nosov

Cultural heritage of the Mongolis: manuscripts and archival collections. Papers of the V International Conference, April 19-21, 2021. St.Petersburg. St.Petersburg -Ulaanbaatar 2023, ... pages.

This is a collection of papers, presented at the Fifth International Conference organized by the the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, Institute of History and Ethnology of the Mongolian Academy of Sciences and the International Association for Mongol Studies which was held in St. Petersburg on April 19-21, 2021.

The basis for the conference was hand-written funds and archives, storing documents and materials on history, culture, ethnography, politics and language of the Mongolian peoples.

The collection publishes reports on the history of Mongolian studies, as well as reports on handwritten material on the Mongolian culture, their written heritage, artistic creativity, expeditions and the problems of traditional and Modern Mongolian society.

ISBN-9919-9975-3-3

DOI 10.48612/IVRRAN/txh8-x7kh-v3fx

© Institute of Oriental Manuscripts RAS, 2023 r

© Institute of History and Ethnology MAS, 2023 r.

© International Association for Mongol Studies, 2023 r

ГАРЧИГ / СОДЕРЖАНИЕ /

ӨМНӨХ ҮГ / ПРИВЕТСТВИЕ

Приветствие директора Института восточных рукописей РАН, член-корреспондента РАН И.Ф.Поповой	11
Монгол улсын ШУА-ийн ерөнхийлөгч, академич Д. Рэгдэлийн мэндчилгээ	13
Приветствие генерального секретаря международной ассоциации монголоведов, академика С.Чулууна	15
Монгол улсын Их хурлын гишүүн, Боловсрол, шинжлэх ухааны сайд Л.Энх-Амгалангийн мэндчилгээ	
Нийслэлийн засаг дарга бөгөөд Улаанбаатар хотын захирагч Д.Сумъяабазарын мэндчилгээ	

ИЛТГЭЛҮҮД / ДОКЛАДЫ

Г. Алтансүх.

Аноним Шибани Нāме дахь монгол хүний нэрийн зарим асуудалд

Э. Баярчимэг

Лхаарамба Агваандандарын найруулсан “Сарны гэгээн гэрэл” хэмээх дохионы бичгийн нэгэн хувилбарын тухай

К. И. Бикмаева

Национальные программы по монгольской письменности (монгол бичгийн үндэсний хөтөлбөр) как один из основных документов в области языковой политики монголии

Л. Ганбат

Ибн Арабшах-ийн “Acāibu’l makdūr” зохиолд нүүдэлчдийн байлдах арга, бодлогын тухайд өгүүлсэн нь

Л. С. Дампилова

Жанровое разнообразие архивных материалов Монгольской экспедиции 1967 года

И. М. Захарова, М. В. Мандрик

Экспедиции М.Д. и Н.Д. Бутиных 1870 и 1881 гг. в Китай

И. В. Кульганек, Н. В. Захарова

Фотографии о монголии и монголах в Институте восточных рукописей РАН

Э. Мөнхцэцэг

Монгол улсын Үндэсний Номын сан дахь нэгэн монгол-манж толь бичгийн тухай

Б. Нацагдорж, О. Оюунжаргал

“Хүрээний хэргийн зүй (庫倫事宜)” хэмээх сурвалжийн тухай

Д. А. Носов

Россыпи документов В. А. Казакевича: полевой дневник 1925 г.

Р. Ю. Почекаев

Правовые воззрения монголов в пословицах и поговорках

Э. Пүрэвжав

Хэлмэгдсэн бүтээлүүд: 1938 оны V сарын 12-ны өдрийн акт бичиг

Т. Д. Скрынникова

Сакральность правителя и его ритуальные функции
(По материалам анонимной Altan tobci)

М. В. Федорова

Этнографическая коллекция Д.Э. Ухтомского, привезенная из
экспедиции в Северную Монголию (1910 г.)

А. Д. Цендина

Гадания на кубиках (по материалам квартиры-музея
Ц.Дамдинсурэна и коллекции Р.Отгонбаатара)

Б.-Х. Б. Цыбикова

Локальные особенности устных нарративов бурят о Шоно баторе

С. Чулуун, Н. Хатанбаатар

Берестяная грамота, обнаруженная из раскопок монастыря в
Монгольском гоби

Т. И. Юсупова

Монгольский ученый комитет в отзывах российских исследователей

РЕЗОЛЮЦИЯ

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

ЗОХИОГЧДЫН ТУХАЙ МЭДЭЭЛЭЛ

DOI10.48612/IVRRAN/xbdh-ne7u-bae7

Ганбат

ИБН АРАБШАХ-ИЙН “ACÂÏBU’L MAKDÛR” ЗОХИОЛД НҮҮДЭЛЧДИЙН БАЙЛДАХ АРГА, БОДЛОГЫН ТУХАЙД ӨГҮҮЛСЭН НЬ

Төв Азийн байлдан дагуулагч Эмир Төмөрийн эрин үед (НТ 1336-1405 он) амьдарч байсан түүхч Ибн Арабшах байлдан дагуулагчийн талаар “Acaibu’l makdûr fi nevâib-i Timur” буюу “Наиб Төмөрийн гайхамшигт хувь тавилан” алдарт зохиол туурвижээ. Тэрээр 62 настайдаа, НТ 1450 онд (Хижрийн 854 он) Каир хотод таалал төгссөн хэдий ч зохиол бүтээл нь түүнийг түүхнээ мөнхлөн үлдээсэн билээ. Ибн Арабшах “Наиб Төмөрийн гайхамшигт хувь тавилан” зохиолдоо Цагадайн монголчууд болон эмир Төмөрийн цэргийн бодлого, арга барилын талаар дэлгэрэнгүй дурдсанаас энэхүү илтгэлд нүүдэлчдийн (монгол) цэргийн арга бодлогын тухайд өгүүлснийг авч үзэв.

Түлхүүр үгс: Ибн Арабшах, эмир Төмөр, Цагаадайн монголчууд, эмир Төмөрийн цэрэг, Самарканд

L.Ganbat

THE NOMADIC MILITARY TACTICS AND STRATEGICS WRITTEN ABOUT IN IBN ARABSHAH’S “ACÂÏBU’L MAKDÛR”

Ibn Arabshah was a famous historian during the Age of Emir Timur (1336-1405 AD), the great conqueror of Central Asia. He wrote the famous novel “Acaibu’l makdûr fi nevâib-i Timur” or “The Miraculous Fate of Naib Timur” about the conqueror. While he died in Cairo in 854 AH (1450AD) at the age of 62, but his works were able to immortalize his name forever in history. Ibn Arabshah’s writings contain detailed information about the Mongols under Chagadai Khan and the military policies and methods of Emir Timur. For the purposes of this paper, we have aimed to determine how such military policies and methods, as reflected in “The Miraculous Fate of Naib Timur”, corrected with the military policies and methods of the (Mongol) nomads.

Key words: Ibn Arabshah, emir Timor, Chagadai Mongols, armies of amir Timur, Samarkand

Сурвалжийн тухай

Дундад Азийн түүхийн талаар бичигдсэн арабын түүхчдийн дотор Ибн Арабшах ихээхэн нэр хүндтэй. Ибн Арабшах бээр 1388 онд Дамаскт мэндэлсэн бөгөөд Дундад Азийн улс түмэн, хотуудын талаар нэвтэрхий мэддэг эрдэмт хүмүүн байжээ. Тэрээр өөрийн цаг үеийн хамгийн хүчирхэг байлдан дагуулагч эмир Төмөр (НТ. 1336-1405 он)-ийн талаар “*Acaibu’l makdûr fi nevâib-i Timur*” буюу “*Найб Төмөрийн гайхамшигт хувь тавилан*” хэмээх алдарт зохиолыг туурвин түүхэнд нэрээ мөнхөлсөн билээ. Ибн Арабшах бээр Хижрийн 854 (НТ. 1450) онд 62 насандаа Каир хотноо нас барсан юм.

Түүний бичсэн “*Acaibu’l makdûr fi nevâib-i Timur*” буюу “*Найб Төмөрийн гайхамшигт хувь тавилан*” зохиол нь эмир Төмөрийн аян дайн түүх, Дундад Азийн ард түмнүүдийн түүхийн талаар тодорхой өгүүлсэн зохиол бөгөөд 1435 оны орчим бичиж төгсгөсөн болов уу гэж таамагладаг. Тус зохиолын 1448-1449, 1446-1447 онд бичигдсэн хоёр хувилбар эх БНТУ-ын III Ахмедийн номын санд хадгалагдаж байна. Үүнээс гадна Сири улсад мөн хэд хэдэн хувилбар эх бий. Зохиол нь франц /1658/, латин /1772/, англи /1936/, перс /1960/ хэлээр орчуулагдаж, 1979 онд Каир, 1986 онд Бейрутад араб хэлээр, 1992 онд Ташкент хотноо узбек хэлээр тус тус орчуулагдан хэвлэгдэж байжээ.

Уг зохиолд Цагадайн монголчууд, эмир Төмөрийн үеийн Дундад Азийн улс түмнүүдийн амьдрал, нийгэм, соёл зэрэг өргөн хүрээний асуудлыг хамран авч үзсэн байна. Зохиолын онцлог тал нь Низам уд-дин Шами, Шереф уд-дин нар бүтээлдээ Эмир Төмөрийн амьдрал, үйл хэргийг магтан өгүүлдэг [Nizameddin-i Şvmi 1949] бол, уг зохиол эсрэгээрээ түүний үүтгэсэн “гай зовлон”-гийн талаар дэлгэрэнгүй дурддаг. Чингэхдээ Төмөрийг “өөдгүй”, “хазгар” гэх мэт доромж нэрээр нь бичиж тэмдэглэсэн. Үүний шалтгаан нь уг зохиолын зохиогч Ибн Арабшах бээр Төмөрийн Сири нутагт явуулсан аян дайны үед Дамаск хотыг эзлэх үед 12 настайдаа олзлогдон Самарканд руу хүргэгдсэн хувь заяанаас нь үүдсэн хэрэг болов уу. Иймээс ибн Арабшах бээр Төмөрийн эсрэг байлдсан, түүний эсрэг хандсан хүмүүсийг магтан бичих явдлыг зохиолдоо дэлгэрэнгүй дурдсан. Үүний нөгөө талд ибн Арабшах гэгч “золгүйгээр олзлогдсон хөвгүүн”-ий хувь тавилан Эмир Төмөрийн үйл хэрэгтэй огтлолцсоны үрээр тухайн үеийн соёл, шинжлэх ухааны төв Самарканд хотноо эрдэм боловсрол эзэмшин нэрт эрдэмтэн болох замнал болон хувирсан билээ.

Ибн Арабшахийн туурвисан эл зохиолыг нь өргөн агуулгаар нь авч үзвэл, Цагадайн улсын “Сэргэн мандал” гэгдэх Төмөрийн улсын түүхийн тухай мэт боловч Дундад Азийн ард түмнүүдийн нийгмийн талаар тодорхой дүрслэн бичсэн, нөгөө талаар Төмөрийн улсын цэргийн талаар цөөнгүй зүйлийг тэмдэглэсэн зэрэг нь Төв Азийн нүүдэлчдийн цэргийн түүхийг тодруулан гаргах чухал нэгэн баримт сурвалж болохыг илтгэн харуулж байна. Эмир Төмөрийн улсын цэрэг дайны уламжлал нь Цагадайн монголчуудаас шууд өвлөгдсөн бөгөөд энэ нь Монголын эзэнт гүрний монголчуудаас уг эхтэй нь тодорхой. Нөгөө талаар энэ нь тал нутгийн нүүдэлчдийн дайтах арга ухаан, бодлоготой салшгүй холбоотой билээ.

Эмир Төмөр нь Цагадайн монголчуудыг нэгтгэн авсна дараа цэргийн зохион байгуулалтыг аравтын тогтолцоог хэрэгжүүлж 100, 1000, 10,000 цэргийн захирагч нарыг томилсон [Kafalı 1974. s.339]. Тиймээс ибн Арабшахийн зохиолд гарч буй цэргийн холбогдол бүхий мэдээ баримт нь эмир Төмөрийн улсын түүхэнд хамаарах зүйл мэт боловч нөгөө талаар нүүдэлчдийн цэрэг дайны түүхийг тодруулан гаргахад чухал ач холбогдолтой.

Нүүдэлчдийн дайны урлагт тагнан турших, байлдах, дайныг төгсгөх хүртэл хэд хэдэн чухал үе шаттай. Хэдийгээр хүн төрөлхтөний хувьд амьдралын хэв маягаас хамаараад суурин хийгээд нүүдлийн ертөнцөд хуваагдсан боловч цэрэг дайны арга, бодлого зүйлүүдэд ижил зүйлүүд олон. Гэхдээ ялгаатай талууд ч бас цөөнгүй. Ийм учраас нүүдэлчдийн байлдах арга, бодлого ч суурин иргэдийнхээс өөр байсан гэж үздэг. Үүнийг ибн Арабшахийн зохиолд дараах байдлаар дурдсан байдгаас дараах зүйлүүдийг тоймлон авч үзэж болох юм.

Ав хомрог:

Их цэргийг дайнд байлдаанд дасган сургах нэг арга бол ав хомрог билээ. Монголчуудын ав хомрогын талаар Жувейни-гийн бичсэн “Дэлхийг байлдан дагуулагчдын түүх”-нд тодорхой өгүүлдэг. Харин Дундад Азийн түүхэнд Монголын эзэнт гүрний монголчуудын дараа энэ уламжлалыг Төмөрийн цэрэгт мөн хэрэгжүүлсэн байдаг.

Ибн Арабшах ав хомрогын талаар: *Төмөр нэгэн удаа авд мордов. Занишил ёсоор цэргийн зарим хэсгийг баруун тийш, нөгөө хэсгийг зүүн тийш, явган цэргийг төв хэсэгт, морьт цэргийг тосгод руу, үлдсэн цэргээ уулын орой, нуруудыг бүслэхийг зарлиг болов. Тэдний үүрэг нь ан амьтдыг агнах бус чанга дуугаар хашихирч, тэдгээр амьтдыг үхэл рүү нь туух авчрах явдал юм. Бүгд өөр өөрийн үүргийг ягштал биелүүлнэ.*

Цэргүүд чангаар хаширалдан бүслэлтээ хумихад амьтад хүнгүй хэсэг рүү зугтан үргэх ажээ. Үнэн хэрэгтээ зугтах газаргүй бөгөөд нэгэнт тэдгээрийг бүслэн явах замыг хаасан билээ. Зүг зүг тийш зугтахаар ийш тийш давхилдах боловч аажмаар тэдгээр амьтад тайвширч нэгэн газарт хуран зогсоно. Энэ үед Төмөр хэнгэрэг дэлдэж, бүрээ үлээхийг зарлигласанд эргэн тойронд их дуу чимээ гарч бүх амьтад айн чичрэн зогсох ажгуу. Тэд бие биендээ ойртон зогсож “ертөнцийн төгсгөл” ирэв гэлцэх, ... энэ үед Төмөр, хөвгүүд, ач нарын хамтаар довтлон орж нум сум харваж, жад шидэж ав хомрогыг эхлүүлнэ” [İbni Arabşah 2012.s.441] гэжээ. Энэ мэдээ нь их цэргийг дайнд тулалдаанд дадлага, туршлагатай болгон сургахад ав хомрог нь ихээхэн чухал үүрэгтэй байсныг харуулж буй хэрэг болно. Дээрх мэдээ нь Монголын эзэнт гүрний түүхийн нэгэн чухал сурвалжуудын нэгэн Ала ад-дин Ата Мелик Жувейнигийн 1260 онд туурвисан “Дэлхийг байлдан дагуулагчдын түүх” зохиол дахь монголчуудын ав хомрогын талаарх өгүүлэмжтэй ижил байгаа нь цэрэг, дайчдыг сурган бэлтгэх үндсэн арга нь ав хомрог хэвээр байсныг харуулж буй хэрэг юм [Alaaeddin Ata Melik Cüveyno 1999].

Тагнуул:

Нүүдэлчдийн байлдах арга, бодлогод хоёр тал байлдахаас өмнө тагнуул туршуулын үйл ажиллагааг идэвхитэй явуулдаг байсан талаар түүхийн сурвалжуудад тэмдэглэл цөөнгүй. Төмөрийн цэргийн тагнуулын талаар ибн Арабшах дараах баримтуудыг дурдсан байна. “Бүх л газарт мэдээлэгч илгээн, үлдсэн нутгуудад тагнуул суулгадаг. Тухайлбал түүний туслагч нарын нэг, тагнуулуудаас Эмир Атламиш [Аталмиш], нөгөө нь ядуу хүний дүрээр хэрэн явах ба Төмөрийн зөвлөлийн хүндэт хүн Месут ал-Күжжани нар болно. Нэг нь Каирт сурвалжит хүний дүрээр байхад, нөгөө нь Дамаскийн Семисатийн медресе-д нэгэн суфигийн дүрээр байдаг. Төмөрийн тагнуул нар нь энгийн нэгэн үүргийн наймаачин, баян худалдаачин, бүдүүлэг бөх, үймээн үүсгэгч, зовлонт хүн, дархан, од эрхэс шинжигч, хэрмэл, цайлган ам султай нэгэн, хэрэн явах дервиш, далайчин, хүрз зарагч, аялагч, дөлгөөн зант ус зардаг хүн, хөгжилтэй яриатай гуталчин, ховч хөгшин эмгэн, эрдэм номд шамдаж дорноос баруун зүгт хүн эмчлэх аргад суралцаж буй хүний дүрээр явна” [İbni Arabşah 2012. s.432]. Энэ мэтээр тэд “очсон улсынхаа зам харилцаа, газар орны байдал зэрэг мэдээллийг цаасан дээр зурах ба хотууд хийгээд тэдгээрийн хоорон дахь зайг тэмдэглэнэ. Мөн улсынхаа хаана байдаг, хот, тосгодын нэр, оршин суух ард түмнүүд, хэний захиргаанд байдаг” [İbni Arabşah 2012. s.433]

зэргийг илтгэн бичдэг байсан ажээ. Мөн “Төмөр зэргэлдээх улсынхаа хил орчмын талаар мэдээллийг 1000 хүнтэй хөнгөн отрядуудын хүчээр цуглуулж байв. Усгүй, говь тал нутагт тэмээ унаж, бусад газар оронд мориор, заримдаа явган явна” [М.И.Иванин 2013. s.143]. Ийнхүү өргөн хүрээг хамруулсан цэрэг дайны мэдээлэл цуглуулах нь ирээдүйн байлдааны ажиллагааг амжилттай болгох боломж, давуу талыг эмир Төмөрийн цэрэгт олгож байв. Монголын эзэнт гүрний түүхэнд цэргийн тагнуул чухал үүрэгтэй байсан тэрхүү уламжлалыг XIV зууны Дундад Азийн цэрэг дайны урлагт эмир Төмөр амжилттайгаар хэрэгжүүлж чадсан гэж үзэж болно.

Байлдах арга:

Нүүдэлчдийн байлдах аргын дотор нэг чухал нь дайсныг хууран мэхлэх явдал байдаг. Дайсныг хуурч аргандаа оруулах нь байлдааны ажиллагааг амжилттай явуулах нэгэн үндэс байв. Эмир Хуссейн хийгээд Төмөрийн цэрэг тулалдах үед “Хоёр талын хувцас, зэвсэг адил тул Эмир Хуссейны цэргийн хажуугаар өнгөрсөнд тэд өөрсдийн тал хэмээн санаж үл тоов. (Төмөрийн) цэргүүд хэсэг зуур амарсны дараагаар дайсныг гэнэт довтлон хүчтэй дайралт хийв” [Ibn Arabshah 2012. s.46] гэдэг. Энэ тулалдаан эмир Төмөрийн талд ашигтайгаар эргэх нөхцөл болжээ. Мөн өөр нэгэн тулалдаанд “Төмөрийн 1,000 орчим хүнтэй манлай ирсэнд Султаны цэргийн 100 хүн угтан байлдсанд тэд ялагдан ухран зугтав” [Ibn Arabshah 2012. s.237] гэдэг. Энэ бол байлдааны хууран мэхлэх заль хэрэглэсэн тод жишээ болно.

Ийнхүү хуурч мэхлэх нь дайтаж буй талынханд ашигтай болж хувирах тохиолдол ч байв. Тухайлбал, Шах Мансуртай байлдсанд: *Ирак-и Ажемд. “(Шөнөөр) Энэ үед шейх Мансурт нэгэн зальт санаа төрөв. Адууны дотроос нэгэн гүүг сонгон дөчин зэс сав сүүлэнд бат бөх уяад түүнийг дайсны хүрээ рүү хөөж орхив. Гүү дайсны хүрээн дотор давхин үймээн гаргасанд тэд дайсан ирлээ хэмээн илдээ сугалан хэн хэнийгээ үл мэдэн хоорондоо цавчилдав. Энэ үед шейх Мансур тэднийг авын хойноос хөөх гэж буй харцага мэт харж суулаа. Өгүүлэх нь бие биенээ хөнөөсөөр 10,000 хүн үрэгдэв. Шөнө өөрсдийн майхныг нураан өглөө болох үед өөрсдийн тугаа хараад ямар гай тохиолдсоныг ойлгов. Тэрхүү хараалт шөнө үл дууссан ч болоосой!”* [Ibn Arabshah 2012. s.82-83] гэдэг. Энэ сургамжит үйл явдал эмир Төмөр өөрийн цэрэгт дүрэмт хувцастай болох нэг шалтгаан болсон байж болох юм.

Тал нутгийн нүүдэлчдийн түүхэнд дайсныг хууран мэхэлсэн тухайд олон арга байдаг талаар дурдахдаа “галаар мэхлэх” арга хэрэглэсэн

талаар хэд хэдэн тэмдэглэл байдаг. Цэргийн тоог нэмэгдүүлж харагдуулах, гал түлж орхиод зугтсан түүхийн талаарх мэдээ цөөнгүй. Энэ талаар Чингис хааны аян дайныг өгүүлсэн “Монголын нууц товчоо”-нд тэмдэглэсэн зүйл бий. Үүнтэй адил мэдээг Ибн Арабшах өгүүлсэн нь: “нэгэн шөнө өндөрт гарч харвал султаны хоноглосон газарт гал түлж орхисон болохыг үзэв” [İbni Arabşah 2012. s.239] гэдэг.

Эртний хийгээд Дундад зууны цэргийн голлох зэвсэг нь нум сум, илд, байлдааны сүх, бялуу, жад, бамбай байсан нь мэдээж хэрэг. Гэхдээ нүүдэлчдийн хувьд нум сум нь хамгийн чухал зэвсэг нь байсан. Тийм ч учраас бидний энд авч үзэж байгаа ибн Арабшахийн зохиолын дотор ч нум сумны тухай бусад сурвалжийн адил цөөнгүй давтан дурдагддаг. Мөн үүнээс гадна зохиолд нүүдэлчдийн түгээмэл хэрэглэж байсан зэвсгийн тоонд орох сөргөөний талаар өгүүлсэн сонирхолтой мэдээ байна. *Сөргөө* бол морьт цэрэгт ихээхэн хор хөнөөлт зэвсгийн нэг байв.

Эмир Төмөрийн цэрэг Энэтхэгт анх удаа заант цэрэгтэй тулгарсан. Үүнээс өмнө Монголын эзэнт гүрний үед нэгэнтээ тулгарч байсан билээ. Ибн Арабшах өгүүлсэн нь: Зааны учруулах гай зовлонгоос уртаж нэгэн заль зохиов. Эхлээд төмөр сөргөө бэлтгүүлэв. Тэр нь гурван үзүүртэй, ... Энэхүү сөргөөг мянга мянгаар бэлтгүүлэв. Чингээд цэргээ байрыг нь эзлүүлэн зааны эсрэг илгээв. Дараагаар нь шөнө дайны талбарт сөргөөг сацаж орхин зааны учруулж болох гамшгаас сэргийлэв. Улмаар хил хязгаар тогтоон түүнийг их цэрэг давахгүй байх анхааруулга өгчээ. ...Зарим явган цэргийг баруун зүүн талаас ирэх довтолгоог сэргийлэн отолт хийлгэв. ...Заант цэрэг сөргөө бүхий газар довтлон ирсэнд заануудын хөлд шигдэн орох сөргөөнд тэдгээр заанууд үсрэн цовхорч эхэлсэнд тэднийг тулалдааны талбар руу залахыг оролдсон боловч амжилт эс олов. Заанууд зугтахдаа цэрэг, морьдыг гишгэлэн одов. Үүнээс гадна Төмөрийн отолтонд үлдээсэн явган цэрэг үлдсэн цэргийг нь цавчин хөнөөв. Энэтхэгт тэмээ ер үгүй тул заанууд тэдгээрийг (тэмээ) хараад айн зугтах ажээ. Үүний учир Төмөр 500 бөхт тэмээ цуглуулан, тос шингээж багцлан бэлтгэсэн хөвөн давууг тэмээнд ачиж тэдгээр тэмээг морьтны өмнө оруулан илгээв ...заануудын өмнөөс илгээв” [İbni Arabşah 2012. s.169-171] гэдэг.

Аливаа байлдааны ажиллагааг амжилттай явуулах нэгэн үндэс бол *газар зүйн онцлог, давуу байдлыг* чадамгай ашиглах явдал байв. Османы султан Биязит хийгээд Эмир Төмөрийн цэргийн хооронд өрнөсөн тулалдаанд газар зүйн давуутай байдлыг Төмөр олж авч чадсан нь ялалтыг түүний талд болохын нэг шалтгаан болжээ. Энэ талаар ибн

Арабшах бээр “Үнэн хэрэгтээ түүний (Биязитийн) цэргүүд ундны усгүйд харангадаж цангасны учир ялагдав” [İbni Arabşah 2012. s.308] гэдэг.

Мэргэ, задын чулуу:

Нүүдэлчдийн дайн, байлдааны түүхэнд нэг анхаарал татдаг зүйл бол *мэргэ, төлөг буулгах* явдал байв. Монголын эзэнт гүрний дараа Дундад Азид тархан сууж байсан түрэг, монгол хэлтнүүдийн дунд дээрх зан үйл түгээмэл цэрэг, дайны үйлд хэрэглэгддэг байжээ. Тухайлбал, “Тарихи Рашиди”-д 1365 онд болсон нэгэн тулалдааны талаар өгүүлсэн нь:

*“Нүүдэлчдийн цэрэг дайтах хүч үгүй
Иймийн учир шидэт чулуунаас тусламж хүсэв
Шидэт чулуу-Яда чулуутай хамт
Ертөнцийн салхи, бороогоор дүүргэв.
Газарт аянга буув.*

Нартай цэлмэг байтал гэнэт хар үүл тэнгэрийг бүрхэн тэнгэр дуугарч аянга цахилав. ...талд байсан мал усанд загас мэт сэлэв. ...Энэ үед байрандаа огт хөдлөлгүй зогсох их цэрэг (дайсны буюу нүүдэлчид-Л.Г.) бүгдээр ямааны арьс нөмрөн, хувцас, зэвсэгээ борооноос хамгаалав” [Mirza Haydar Duğlat. 2006. S.193-194, 197]. Энэ мэдээ бол Төв Азийн нүүдэлчдийн хувьд өнөөг хүртэл тайлагдаагүй, үлгэр, домог мэт яригддаг “задын чулуу”-ны тухай болно.

Мөн “задын чулуу”-ны талаар ибн Арабшах тэмдэглэсэн нь: *“Түүний цэргийн дотор хүн эд эрхтэн, нүүрэнд нь буй үрчлээгээр мэргэлэх, хонины далны ясаар хүний ирээдүй, ойрын үед болох үйл явдлыг угтан хэлэх, хөрст дэлхийн долоон газарт өнтэй болох буюу ган зуд тохиох эсэх, гай зовлон, үнэтэй, хямд... гэх мэт олон зүйлийн таамаг хэлэх ба маш цөөн алдаа гаргах мэргэ төлөгч нар бий”* [İbni Arabşah 2012. S.454] гэсэн байдаг. Энэ мэтчилэн “задын чулуу”-г тулалдаанд ашиглах нь нүүдэлчдийн хувьд түгээмэл итгэл бишрэлийн зүйл байсныг, хожмын XV зуун хүртэл үргэлжилсэн болохыг илтгэж байна.

Нүүдэлчдийн цэргийн зохион байгуулалтад аян дайны үед “гар” болгон хуваадаг байв. Энэ зарчмыг эмир Төмөрийн цэрэг баримталж байжээ. Дор дурдсан жишээнд гарч буй дайтаж байгаа нүүдэлчид нь Могулистаны нүүдэлчид болно.

Эмир Хуссейн, Эмир Төмөр нар хамтран нүүдэлчидтэй байлдахаар мордов. *“Цэргийг хоёр гар* болгов. Эмир Хуссейн баруун гарыг захирч ялалтыг тугийг өргөв; Эмир Төмөр ялалтанд ихэд дадсан зүүн гарыг удирдав. Ингэж байлдааны байранд оруулсны хойно их цэрэг урагшилж эхлэв” [Mirza Haydar Duğlat. 2006. S.186-187]. Цагаадайн улсын цэргийн

зохион байгуулалтанд зүүн гар нь илүү туршлагатай байсан гэдгийг “ялалтанд ихэд дадсан” гэсэн үгээр илэрхийлсэн бололтой. Энэ тулалдаанд дайсан мөн их цэргээ хоёр гар болгон хувааж хоёр талын цэрэг саран хэлбэртэйгээр байр эзлэн тулалдсан [Mirza Haydar Duġlat. 2006. S.187] ажээ.

Цэргийн тулалдаанд арга тактикаас гадна нэгэн чухал зүйл нь тулалдааны байр эзлэх болно. Энэ нь өөрийн гэсэн дэг журамтай байсан ажээ. Тухайлбал, Тарихи Рашиди-д өгүүлснээр, “хоёр талын харуулын цэрэг бие биенээ олж харсан цагаас байлдааны байрыг эзлэн их цэрэг дайтахад бэлэн болов” [Mirza Haydar Duġlat. 2006. S.192-193] гэдэг.

Цэргийн бүрэлдэхүүн:

Ибн Арабшахийн зохиолд эмир Төмөрийн цэргийн бүрэлдэхүүнд багтаж байсан овог, аймгууд Дундад Азийн цэрэг, түүний бүрэлдэхүүнтэй холбоотой дараах мэдээ байна.

Зохиолд дурдсан нь: “(Төмөрийн цэрэгт) (1). Тураны зоригт эрс, (2). Ираны баатрууд, (3). Туркестаны барсууд, (4). Бадахшаны ирвэсүүд, (5). Дешт-и Кипчак буюу (6) Хитайн харцагууд, (7). Монголын цөөвөр чононууд, (8). Чете¹ махчингууд, (9). Ходжендийн могойнууд, (10). Анджаны луунууд, (11). Хорезмын чононууд, (12). Гүржаны шавжнууд, (13) Саганян²-ий Бүргэдүүд, (14). Хисар-и Шадманы хүчтэнгүүд, (15). Жебел, (16) Хорасаны арслан, цөөвөр чононууд, (17). Мазендераны арслангууд, (18). Жибал³-ын махчингууд, (19). Рустемдар ба (20) талеканы матарууд, (21). Хузистаны могойнууд, хэвлээр явагчид, (22) чалма⁴ өмссөн Исфаханы цөөврүүд, (23). Рей, (24) Газне, (25) Хамаданы чононууд, (26). Энэтхэг, Синд, (27). Мултаны заанууд, (28) Лур аймгийн хуцнууд, (29) өндөр Гүр уулын бухнууд, (30) Шехризор-ийн хилэнцэт хорхойнууд, (31) Аскер Мүкрэм болон Жундисабур-ыг залгигсад” [İbni Arabşah 2012. s.197] байсан хэмээн өгүүлдэг. Төмөрийн улс нь Цагадайн хант улсын залгамж боловч нутаг дэвсгэрийн хувьд томоохон газар орныг хамарч байсан учир дээрх нэрсээс Цагадайн улсад хамаарагдахгүй газар орон, хотуудыг ялган үзвэл Цагадайн хант улсын цэргийн бүрэлдэхүүнд:

¹ Маверанаххирын суурин иргэд Могулистаны нүүдэлчдийг ерөнхийлөн нэрлэх доромж нэр.

² Хотын нэр бололтой.

³ Жибал нь Ираны зүүн талдаа Кебирын цөл, зүүн өмнөдөд Фарс, баруун болон баруун өмнөдөд Ирак-и Араб, баруун хойноо Азербайжан, умардад Эльбрус-ийн уулсаар хүрээлэгдсэн нутаг.

⁴ Малгайны үүрэгтэй толгойг ороосон алчуур.

- (1). Тураны зоригт эрс буюу Түрэг угсаатнаас бүрдсэн цэргүүд
- (3). Туркестаны барсууд буюу Дундад Азийн хотуудаас ирсэн цэргүүд
- (4). Бадахшаны ирвэсүүд буюу Бадахшан хотоос дайчлагдсан цэргүүд
- (5). Дешт-и Кипчак буюу Кипчакийн тал нутгийн дайчид
- (6) Хитайн харцагууд буюу Хорезм, Хар Киданы үлдэгдэл цэрэг
- (7). Монголын цөөвөр чононууд буюу монгол гаралт хүмүүсээс бүрдсэн цэрэг
- (8). Чете⁵ махчингууд буюу Цагадайн хант улсын нүүдэлчдээс бүрдсэн цэрэг
- (9). Ходжендийн могойнууд буюу Ходжент хотын цэрэг
- (10). Андижаны луунууд буюу Андижан хотын цэрэг
- (11). Хорезмын чононууд
- (12). Гүржаны шавжнууд
- (13) Саганян⁶-ий Бүргэдүүд
- (14). Хисар-и Шадман⁷-ий хүчтэнгүүд
- (15). Жебел⁸-ийн дайчид зэрэг хамгийн багадаа 14 хэсгээс бүрдэж байсан бололтой. Эдгээрийн ихэнх нь Дундад Азийн нүүдэлчдийн цэрэг байсан ажээ. Ибн Арабшахийн зохиолд буй эл мэдээ нь Эмир Төмөрийн цэргийн бүрэлдэхүүнд монгол уламжлал түгээмэл болохыг, угсаатны бүрэлдэхүүний хувьд ч монгол гаралтай овог, аймгуудын оролцоо их байсныг харуулж байгаа нэгэн нотолгоо болно.

Дээрхээс үзвэл; Монголын эзэнт гүрний дараа үеийн Дундад Азийн нийгэм, улс төр, эдийн засаг хэрхэн хувирсан болохыг дэлгэрэнгүй өгүүлсэн сурвалжийн нэг нь бидний энд дурдсан ибн Арабшахийн бичсэн *“Acaibu’l makdûr fi nevâib-i Timur”* буюу *“Найб Төмөрийн гайхамшигт хувь тавилан”* зохиол болно. Зохиолын дотор дайн, байлдааны холбогдол бүхий мэдээ баримтаас гадна соёл, зан заншил, ард түмний аж амьдрал зэрэг олон асуудлыг тусгасан нь Дундад Азийн нүүдэлчид, суурин ард түмнүүдийн түүхийг тодруулан гаргахад үнэт нэгэн сурвалж болж байна. Ийм учраас Арабын аялагч, элч, мэргэдийн бичсэн бүтээлүүдийн дотроос ибн Арабшахийн зохиол хүндтэй суурийг эзлэх нь маргаангүй.

⁵ Маверанаххирын суурин иргэд Могулистаны нүүдэлчдийг ерөнхийлөн нэрлэх доромж нэр.

⁶ Хотын нэр Дундад Азийн нэгэн хот бололтой.

⁷ Амударьяа мөрний орчим дахь газрын нэр бололтой.

⁸ Уул гэсэн араб үг

Хүн төрөлхтний түүхэнд монголчуудын оруулсан хувь нэмрийн талаар дурдахад Монголын эзэнт гүрний түүхийг эхлэн өгүүлдэгтэй адилаар Дундад Азийн ертөнцөд монголчуудын үлдээсэн ул мөрийг мөшгин үзэхэд эл зохиолын дотор буй баримтууд мөн чухал ач холбогдолтой. Уг зохиолыг сайтар задлан шинжилж үзвэл бүс нутгийн түүхэн дэх монгол гаралт нүүдэлчдийн түүхийг илүү тодорхой мэдэж болохоор байгаад зохиолын үнэ цэн оршино.

Эмир Төмөрийн улс /НТ. 1370-1405 он/

Эмир Төмөрийн цэрэг
байлдаанд бэлтгэж байгаа нь.

Ашигласан материал

1. Nizameddin-i Şvmi. Zafernâme. Gev. N.Lugal. Ankara 1949
2. İbni Arabşah. Acâibu'l makdûr (Bozkırdan gelen bela). Gev. D.A. Batur. İstanbul. 2012
3. Mirza Haydar Duğlat. Tarih-i Reşidî. Gev: O. Karatay. İstanbul. 2006
4. М.И.Иванин. Чингис хааны үеийн Монгол-Татаарын болон “Доголон” Төмөр /Тамерлан/-ийн үеийн дундад Азийнхний цэргийн урлаг. Орч: Ч.Алтангэрэл. УБ., 2013
5. Alaaeddin Ata Melik Cüveyno. Tarih-i Cihangüşa. Cilt I. Gev. M.Öztürk. II. Baskı. Ankara 1999
6. Kafalı M., “Timur” // İslâm Ansiklopedisi. Cilt XII/I. İstanbul. 1974